

**ELEKTRON TIJORAT SOHASIDA SUN'IY INTELEKTNI JORIY
ETISHNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH**

Samadov Sarvar Jamshid o'g'li

Toshkent davlat yuridik universiteti talabasi

Email ID: sarvarsamadov457@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada dunyoda shiddat bilan keng ta'sirga ega bo'lib borayotgan sun'iy intellektni (keyingi o'rinlarda SI deb yuritiladi) elektron tijorat sohasidagi o'rni, uning foydali va zararli tomonlari tahlil qilinadi. SI ni elektron tijorat sohasida qo'llanilishining huquqiy asoslari o'rganiladi. Ushbu maqolaning dolzarbligi milliy va jahon qonunchilik tizimida elektron tijorat sohasi SI ni tartibga solishning qonun-qoidalari, maqsadlari izchil tahlil qilinadi. Mavzu doirasida jahon olimlarining fikrlari, o'tkazgan tadqiqotlari, jurnal va gazetalardan foydali xavolalar beriladi.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, huquqiy tartibga solish, elektron tijorat, robot, axborot xavfsizligi*

Rivojlanib borayotgan globallashuv va axborot asrida yashayotgan insonlarning hayotida sun'iy intellektning yaratilishi, ulkan kashfiyotlardan biri bo'ldi. Dastlab XX asrning 40-yillarida SI ni yaratilish g'oyasi ilgari surilgan. Hozirgi vaqtda hayotimizning deyarli hamma sohalariga kirib kelgan SI elektron tijoratda ko'plab qulayliklar yaratgan bo'lsa-da, biroq o'ziga xos muammolar ham kelib chiqmoqda. To'rtinchi sanoat inqilobi natijasi bo'lgan SI turli xil yuridik muammolar keltirib chiqarayotgani uchun milliy va xorijiy olimlar tomonidan elektron tijoratda, balki barcha sohalarida SI ni huquqiy tartibga solish takliflari ishlab chiqilmoqda.

Sun'iy intellektni huquqiy tartibga solish masalalari va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar allaqachon dunyoning yetakchi universitetlari talabalari tomonidan o'rganilmoqda, masalan, 2018-yildan boshlab Stenford universiteti dasturiga "Sun'iy intellektni tartibga solish" (Regulating Artificial Intelligence) interaktiv kursi kiritilgan. Maqsad kelajakdagi sodir bo'lishi ehtimoli

yuqori bo'lgan muammolarni tushunishlarini chuqurlashtirish uchun mo'ljallangan. [1]. Kursda sun'iy intellektni rivojlantirishning mumkin bo'lgan yo'nalishlari, sun'iy intellektning mavjud versiyalaridan foydalangan holda ishlab chiqish, turli xil yuridik ahamiyatga ega muammolar va SI ni tartibga solishning asosiy tushunchalari ko'rib chiqiladi.

Tadqiqotchilarning fikricha yaqin kelajakda moliya, reklama, sog'liqni saqlash, chakana savdo, elektron tijorat sohaslarida inson omili sustlashib SI oldingi o'rinlarga chiqadi. Ayniqsa elektron tijoratda bu holat asr boshlaridan beri sodir bo'lib kelyapti. Quyida SI ning afzalliklari, zararlari, jahon va milliy qonunchilikda elektron tijorat sohasida sun'iy intellektni huquqiy tartibga solish masalalari va Vatanimizda sun'iy intellektning moddiy va huquqiy ahvoli haqida yoritilgan.

MATERIAL VA METODLAR. Keling, dastlab elektron tijorat sohasida sun'iy intellektni qo'llanilishining foydali va xavfli tomonlarini o'rganib chiqaylik. Dunyoning ko'plab davlatlarida, yirik savdo kompaniyalarida SI "Sotuvchi" vazifasini bajarmoqda. Quyida elektron tijoratda SI ning **afzalliklarini** sanab o'tamiz:

➤ Shaxsiylashtirish: Elektron tijoratda SI ning eng katta afzalliklaridan biri bu shaxsiylashtirilgan xarid qilish tajribasini taqdim etish qobiliyatidir. Mijoz ma'lumotlarini tahlil qilish orqali SI algoritmlari mijozlar ilgari sotib olgan yoki **tez-tez ko'rgan narsalarga o'xshash mahsulotlarni tavsiya qilishi** mumkin. Bu ko'proq shaxsiylashtirilgan xarid qilish tajribasini yaratadi va yuqori konversiya stavkalariga olib kelishi mumkin.[2]

➤ Samaradorlik: SI algoritmlari mahsulotni toifalash va hatto buyurtmani bajarish kabi vazifalarni avtomatlashtirishi mumkin. Bu operatsion samaradorlikni oshirish, inson xatolarini kamaytirish va mijozlar tajribasini yaxshilashga yordam beradi.

➤ Yaxshilangan qidiruv funksiyasi: SI algoritmlari mijozlarga qidirayotgan narsalarini **tezroq va aniqroq topishga** yordam beradi. Onlayn sotuvchilar mijozlar niyatiga mos keladigan aqlli qidiruv natijalarini juda yaxshi taqdim etadi.

➤ Mijozlarga xizmat ko'rsatish: SI chatbotlari mijozlarga mahsulot qidirish, **buyurtmani kuzatish va to'lovlarni qayta ishlashda yordam beradigan 24/7** mijozlarni qo'llab-quvvatlashi mumkin.

➤ Firibgarlikni aniqlash: SI algoritmlari **shubhali xatti-harakatlarni** aniqlash va firibgarlik operatsiyalarini oldini olish uchun mijozlar ma'lumotlarini tahlil qilishi mumkin. Bu to'lovlarni qaytarish xavfini kamaytiradi va **elektron tijorat saytlarining xavfsizligini yaxshilaydi**.

Keyingi o'rinlarda SI ning **kamchiliklari va zararlari** sanab o'tiladi:

❖ Narx: SI texnologiyasini elektron tijorat platformalariga integratsiya qilish qimmatga tushishi mumkin. Kichik va o'rta chakana sotuvchilar SI texnologiyasiga sarmoya kiritish uchun resurslarga ega bo'lmasligi mumkin, bu esa ularning bankrot bo'lishi ehtimolini oshiradi.

❖ Texnik masalalar: SI algoritmlari murakkab bo'lishi mumkin va agar ular to'g'ri amalga oshirilmasa, foydalanuvchi tajribasiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan texnik muammolarga olib kelishi mumkin.

❖ Maxfiylik bilan bog'liq muammolar: SI algoritmlari shaxsiy tajribani taqdim etish uchun mijozlar ma'lumotlariga kirishni talab qiladi. Bu, ayniqsa, ma'lumotlarning buzilishi va kiber-hujumlar keng tarqalganligi sababli, maxfiylik bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Shaxsiy ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish uchun sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanish ma'lumotlar maxfiyligi va xavfsizligi bilan bog'liq xavotirlarni keltirib chiqaradi. SI qarorlarini qabul qilishda shaffoflik va mas'uliyatning yo'qligi, shuningdek, kamsitish va tengsizlikka olib keladigan algoritmik tarafkashlik bilan bog'liq tashvishlarni keltirib chiqarishi mumkin.[3]

❖ Ish joyini almashtirish: SI texnologiyasi odamlar tomonidan ilgari bajarilgan jarayonlarni avtomatlashtirishi mumkin, bu esa ish joyini almashtirishga olib keladi. Biroq, tarafdorlarning ta'kidlashicha, SI ma'lumotlar fani va sun'iy intellektni rivojlantirish kabi sohalarda ham yangi ish imkoniyatlarini yaratishi mumkin.

Insoniyat tomonidan yaratilgan mo'jizalardan hisoblanmish SI ni qonun yo'li bilan bo'ysundirib huquqiy tartibga solish mumkin. Navbatdagi asosiy vazifa elektron tijoratda va biznesda SI ni huquqiy tartibga solishning **jahon va milliy qonunchilik** asoslarini va tartiblarini o'rganib chiqamiz.

2017-yil yanvar oyida Asilomar shahrida (Kaliforniya, AQSh) insoniyat duch keladigan ekzistensial xavflarni, shu jumladan, sun'iy intellektning rivojlanishi bilan bog'liq xavflarni kamaytirishga qaratilgan tadqiqot instituti – "Hayot kelajagi" instituti (Boston) tomonidan SI bo'yicha Asilomar konferentsiyasi bo'lib o'tdi. Iqtisodiyot, tijorat, huquq, etika va falsafa sohasidagi 100 dan ortiq taniqli tadqiqotchilar ushbu konferentsiya ishtirokchilari bo'lishdi, natijada sun'iy intellekt (Asilomar AI Principles) sohasidagi tadqiqotlar uchun tamoyillar ishlab chiqildi.[4]. Keyinchalik yana bir necha ming olimlar, dasturchilar, tadbirkorlar va ekspertlar, jumladan Stiven Xoking, Ilon Mask, Google, Apple, Facebook, IBM, Microsoft va boshqa vakillar ushbu tamoyillarga imzo chekdilar.

TADQIQOT NATIJALARI TAHLILI. Hozirda SI dan foydalanishni tartibga solish uchun maxsus ishlab chiqilgan qonunchilik yo'q. Aksincha, SI tizimlari boshqa mavjud qoidalar bilan tartibga solinadi. Bularga elektron tijoratda ma'lumotlarni himoya qilish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va bozor raqobati qonunlari kiradi. Ayrim maxsus sun'iy intellekt tizimlarini tartibga solish uchun qonun loyihalari ham qabul qilindi. AQShning bir qancha shaharlarida xaridor narsa sotib olish uchun saytga kirganida yuzni tanish texnologiyalaridan foydalanadi. Yevropa Ittifoqida rejalashtirilgan **Raqamli xizmatlar to'g'risidagi** qonun onlayn platformalarning onlayn kontentni tartiblovchi [5]ya'ni biz xohlagan narsani oldindan ko'rsatib beruvchi algoritmlar keng qo'llanilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan tashkil qilingan —Raqamli O'zbekiston —2030 Strategiyasini amalga oshirish bo'yicha muvofiqlashtirish komissiyasiga (A.N. Aripov) (keyingi o'rinlarda —Muvofiqlashtirish komissiyasi) Dasturni hamda sun'iy intellekt

texnologiyalarini tatbiq etish va qo'llash bilan bog'liq boshqa tashabbuslarni kompleks muvofiqlashtirish yuzasidan javobgarlik yuklansin.[6]Ushbu qonunda aytilishicha sun'iy intellektdan **noto'g'ri yollarda foydalanishda javobgarlik borligi aytilmoqda.**

Qonunni qisqacha tahlil qiladigan bo'lsak, elektron tijoratda davlat samaradorlik rejimini qo'llamoqda. Masalan, shaxs ma'lumotlari xavfsizligi yuqori o'rinlarga chiqib, inson onlayn savdo platformasiga kirishdan oldin bir qancha identifikatsiyalovchi vositalar yordamida aniqlashtiriladi. Begonalik belgilari aniqlansa,platforma darhol yopiladi.

Biroq eng umidli taklif Yevropa Ittifoqidan bo'ldi. 2021-yil 21-aprelda Yevropa Ittifoqi komissiyasi yangi onlayn tijoratda SI qonuni bo'yicha taklifni ilgari surdi. Loyihada —qabul qilib bo'lmaydigan deb hisoblangan ma'lum maqsadlarda *sun'iy intellektdan foydalanishni noqonuniy qilish taklif qilingan.* Bu degani Yevropada joylashgan yirik elektron tijorat “Qirollari” BigCOMMERCE,WixMiX, Magent, WooCommerce kabi kompaniyalarning xonavayron bo'lishiga olib kelardi. Yevropa Komissiyasi zararli sun'iy intellekt tizimlarini tartibga solishga jiddiy yondashayotgandek tuyulsa-da, bu taklif aslida biznesni asosiy huquqlardan ustun qo'yadi. Shveysariyada hakkerlar tomonidan savdo platformasi buzib kirilib, 45 doimiy xaridorni plastik kartalari ma'lumotlari o'g'irlanib, pullar yechib olingan.

Sun'iy intellekt sohasida xalqaro huquqiy tartibga solish asoslarini shakllantirishga hissa qo'shadigan va maslahat xarakteriga ega bo'lgan bir nechta hujjatlar qabul qilindi, ya'ni “yumshoq huquq” shaklida huquqiy tartibga solish mavjud, ammo ularning soni ortib bormoqda, jumladan:

1. Global axborot jamiyati bo'yicha Okinava Xartiyasi, 2000 yil 22 iyul [7] Sakkizta yetakchi dunyo qudrati – “Katta Sakkizlik” (Katta Sakkizlik) vakillari tomonidan imzolangan va global tarmoqlarni optimallashtirish va raqamli tafovutni kamaytirish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qiluvchi me'yoriy-huquqiy bazani shakllantirish zarurligi e'lon qilingan

2. OECD Kengashining sun'iy intellekt bo'yicha tavsiyasi, 2019-yil 22-may [8] sun'iy intellekt bo'yicha birinchi hukumatlararo standart sifatida. Ushbu hujjat beshta tamoyil va milliy hukumatlar uchun beshta tavsiyani o'z ichiga oladi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga 40 ga yaqin davlat, jumladan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlari, AQSh, Kanada, Avstraliya, Yaponiya, Turkiya va boshqalar kiradi.

3. 2019 yil 25 yanvardagi sun'iy intellektdan foydalanishda ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha yo'riqnoma[9].

Yuqoridagilarning barchasi jahon davlatlarining o'zaro kelishuvi asosida imzolangan. Mamlakatimizda sun'iy intellektning ayniqsa, elektron savdo sohasida o'rni qanday tartibga solinish kerak? Asosiy muammolar nimalardan kelib chiqmoqda?

Mamlakatimiz 2021-2022 yildan boshlab SI texnologiyalariga katta e'tibor bermoqda. Asosiy maqsad – sun'iy intellekt sohasida milliy ilmiy tadqiqot va rivojlantirish faoliyatlarini tizimli tarzda yo'lga qo'yish hamda ta'limni samarali isloh etishdan iborat.

O'zbekistonda sun'iy intellektni 3 bosqichda rivojlantirish rejalashtirilmoqda.

1-bosqich. 2021–2022 yillar – sun'iy intellektni rivojlantirishning fundamental asoslarini rivojlantirish va maqsadli tizimlashtirish: Sun'iy intellektni rivojlantirishning asosiy ustuvor yo'nalishlarida ilmiy tadqiqot va rivojlantirish faoliyatlarini tizimli tarzda tashkil etish, SI sohasida ta'lim tizimini samarali isloh etish hamda ilmiy tadqiqot va ta'limda xalqaro hamkorliklarni jadallashtirish. Shuningdek, ishlab chiqarishda raqamli iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash va tadbirkorlarning innovatsion faolligini oshirish. **2-bosqich.** 2023–2025 yillar – sun'iy intellekt sohasida kadrlar malakasi va intellektual salohiyatini halqaro raqobat maydonida sifat jihatidan oshirish va nufuzini ko'tarish: Ustuvor yo'nalishlarda yangi ilmiy-tadqiqot va rivojlantirish markazlarini tashkil etish. Biznes – ilm-fan – davlat integratsiya tizimini mustahkamlash orqali iqtisodiyot tarmoqlari muammolariga SI yordamida ratsional yechimlar to'plamini taklif etish. Shuningdek, milliy iqtisodiyotda sun'iy intellekt asosidagi yuqori texnologiyalarga

asoslangan milliy ishlanmalar eksport ulushini oshirish. Milliy iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt texnologiyalari asosida yaratilgan raqamli ishlab chiqarish mahsulotlaridan keng foydalanish hamda jahon bozorida raqobatbardosh milliy brendlarga ega bo'lish. **3-bosqich.** 2026–2030 yillar – O'zbekistonda yuqori rivojlangan axborotlashgan jamiyatni shakllantirish: Davlat boshqaruvining shaffof va samaradorligini oshirish, fuqarolarning huquq va erkinliklarini milliy qadriyatlar va umuminsoniy tamoyillar asosida to'liq kafolatlaydigan o'ziga xos bo'lgan axborotlashgan jamiyatni shakllantirish, shakllangan ma'lumotlar to'plamidan yuqori qiymatga ega bo'lgan mahsulotlarni yaratish, hamda mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning ustuvor tarmoqlarida Markaziy Osiyo davlatlarida yetakchi va Osiyo davlatlari bilan raqobatlashadigan innovatsion xabga aylantirish.[10]

XULOSA. Insoniyat tushlarida, xayolalarida ko'rgan narsasiga erishdi. Sun'iy aql, idrok yaratildi. Kelajakda qirg'inbarot urushlarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan "Robot" yaratildi. O'zida yaratuvchanlikdan boshqa insonning hamma xislatini, qobiliyatlarini o'zlashtirib olgan bu kompyuter hamma sohalarda o'z ta'sirini ko'rsata boshladi. Yuqorida aytilganidek faqat qonun kuchi bilan SI ni bo'ysundirish mumkin. Ayniqsa, elektron tijorat sohasida SI ni tartibga soluvchi deyarli qonun hujjatlari mavjud emas. Ammo buning ustida ko'plab tajribalar amalga oshirilmoqda. SI ning tijoratda qo'llanilishi misli ko'rilmagan samaradorlikka erishilsada muammolar ham shunga yarasha bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi holatlarni o'rganib xulosa yasaydigan bo'lsak, BMT tomonidan sun'iy intellektni huquqiy jihatdan balki har tomonlama tartibga soladigan qo'mita tuzish kerak. Shuningdek, barcha onlayn savdo platformalari umumiy kelishuvga erishishi kerak. Mamlakatimizdagi asosiy muammo xavfsizlik masalasi. Ya'ni odamlarning ko'pchiligi SI dan foydalanish yo'riqnomasi haqida yetarli bilimga ega emas. "Elektron tijorat" to'g'risidagi qonunni qaytadan qabul qilib SI tushunchasi, tartibga solish mezonlari ko'rsatib o'tilishi lozim. Yaxshi jihatlaridan biri shaxs ma'lumotlari xavfsizligi uchun ko'plab saytlarda robot emasligingizni tasdiqlovchi belgilar mavjud.

Xakkerlar hujumidan saqlanish uchun o'ta yuqori darajada himoya darajasi ishlab chiqilishi lozim. Asosiy takliflardan yana biri, sun'iy intellektni inson boshqarishi kerak. Yaqin kelajakda mislsiz ishsizlik sababchisi bo'lgan SI ga hamma ishni ham topshirib qo'ymaslik kerak.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Stenford universiteti tadqiqot kurslari. LAW 4039: Sun'iy intellektni tartib URL: [https://explorecourses.stanford.edu/search?view=catalog&filter-coursestatus=Active&q=LAW%204039:%20Regulating%20Artificial%20Intelligence&academicYear=2018 2019](https://explorecourses.stanford.edu/search?view=catalog&filter-coursestatus=Active&q=LAW%204039:%20Regulating%20Artificial%20Intelligence&academicYear=2018%202019) (kirish 01/02).
2. <https://www.actualidadecommerce.com/uz/inteligencia-artificial-ia-en-el-comercio-electronico/>
3. Normuartov A., Olimjonov M. Sun'iy intellektning zamonaviy tizimlari / <https://doi.org/10.5281/zenodo.7823059>
4. Asilomar AI tamoyillari, 2017. URL: <https://futureoflife.org/ai-principles/?cn-reloaded=1> (kirish 12/10/2021)
5. https://uz.wikipedia.org/wiki/Sun%CA%BCiy_ong
6. <https://lex.uz/docs/-5297046>
7. Global Axborot Jamiyatining Okinava Xartiyasi, 22.07.2000. URL:<http://www.kremlin.ru/supplement/3170>(kirish sanasi: 10.12.2021).
8. OECD Kengashining sun'iy intellekt bo'yicha tavsiyasi, 22.05.2019. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449> (kirish 10.12.2021).
9. Sun'iy intellekt va ma'lumotlarni himoya qilish bo'yicha ko'rsatmalar, 25/01/2019. URL:<https://rm.coe.int/guidelines-on-artificial-intelligence-and-data-protection/168091f9d8> (kirish 01/05/2022)
10. <https://kun.uz/uz/news/2020/07/13/ozbekistonda-suniy-intellektni-rivojlantirish-strategiyasi-ishlab-chiqildi?q=%2Fnews%2F2020%2F07%2F13%2Fozbekistonda-suniy-intellektni-rivojlantirish-strategiyasi-ishlab-chiqildi>.